

پیشگفتار ویراست ۲

بیش از ۵ سال از انتشار اولین چاپ حقوق بیمه می‌گذرد و در طول این مدت حقوق بیمه ایران شاهد تحولاتی بود که اصلاح و بازنویسی بخش قابل توجهی از مباحث را اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. کتاب حاضر ویرایش دوم کتاب حقوق بیمه است که در سال ۱۳۸۲ تدوین شد و به چاپ رسید. در چاپهای قبل به اصلاح برخی عبارتها و اشتباههای چاپی اکتفا شد و تنها در چند مورد، به اختصار، اصلاحات ماهوی در متن صورت گرفت. ولی در نگارش جدید اصلاحات بسیار وسیع‌تر بوده است.

در این ویرایش برخی مطالب کلاً اصلاح و بازنویسی شد و سعی شده است کتاب با توجه به اصلاح قوانین و مقررات مربوطه به‌روز شود و همچنین برخی مطالب علمی جدید به آن افزوده شده است. در مورد اصلاح و بازنویسی مطالب براساس قوانین جدید، فصل چهارم کتاب که به بیمه دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی اختصاص یافته، کلاً تغییر کرده و بازنویسی شده است. در واقع، در شهریور ماه ۱۳۷۸ با اصلاح قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی مصوب ۱۳۴۷، حقوق بیمه ایران با تحول عمده‌ای در این باره مواجه شد. این قانون، قواعد حقوقی جدیدی را ایجاد و از ابزار بیمه‌ای به نحو مطلوبی برای حل معضلات ناشی از حقوق مسئولیت مدنی در این حوزه استفاده نمود. از آنجا که قواعد راجع به بیمه مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه همواره نقش برجسته‌ای در مسائل حقوق بیمه داشته است، لازم بود بخشی از کتاب که راجع به بیمه مسئولیت دارندگان وسایل نقلیه موتوری است کلاً اصلاح و بازنویسی شود. همچنین از زمان اولین نگارش این کتاب مباحث و ظرایف بیمه‌ای متفاوتی برای نویسنده مطرح شده که بجاست برخی از آنها را در نگارش جدید کتاب وارد نمایم. بر همین اساس، در بحث از ماهیت عقد بیمه، مبحث جدیدی جهت تبیین ماهیت رضایی یا عینی عقد بیمه، به کتاب افزوده شد.

نهایتاً در مواردی که در این مدت قواعد و مصوبات جدید مقرر شده، هر چند که تغییر اساسی در قواعد لازم‌الاجرا نداشته است، سعی شده است به این مصوبات اشاره و استناد شود.

امیدوارم دانشجویان، اساتید و صاحب‌نظران بزرگوار بیمه با نظرات و انتقادات خود در مورد مطالب مطرح شده در این کتاب، مرا در تکمیل و بهتر شدن مطالب آن یاری نمایند.

والحمد لله رب العالمین

دکتر ایرج بابایی

تهران- پاییز ۱۳۸۸

پیشگفتار

بیمه بخش قابل توجهی از فعالیتهای اقتصادی را در ایران به خود اختصاص داده است. همچنین دیگر فعالیتهای صنعتی و خدماتی در ارتباط کامل با بخش بیمه هستند و بدون پوشش بیمه مناسب، رشد و حرکت اقتصادی ناممکن یا بسیار کند خواهد بود.

به رغم وسعت و اهمیت قراردادهای و فعالیتهای بیمه‌ای در ایران، متأسفانه تا به حال توجه کمی به حقوق بیمه شده است و بسیاری از احکام و قواعد حقوقی مربوط، مبهم و نامشخص مانده‌اند. هرچند که قانون بیمه ایران، که بیانگر اصول کلی حاکم بر قراردادهای بیمه است، در سال ۱۳۱۶ به تصویب رسیده و سابقه فعالیتهای بیمه‌ای در ایران به حدود یک قرن می‌رسد، ولی تعداد کتب و تحقیقات انجام شده در مورد حقوق بیمه در جهت تبیین ابعاد مختلف فعالیتها و قراردادهای بیمه، بسیار اندک بوده است و عملاً از حدود چهل سال پیش تا به حال کتاب جامع و قابل توجهی در مورد حقوق بیمه به نگارش در نیامده است.

عقد بیمه دارای ویژگیهایی است که پرداختن به اصول و قواعد حقوقی حاکم بر آن را در حقوق ما لازم و اجتناب‌ناپذیر کرده است. در واقع، عقد بیمه از منظر و اصولی پیروی می‌کند که با منطق بسیاری از عقود معین شناخته شده مغایرت دارد و بسیاری از قواعد عمومی حاکم بر قراردادهای در این مورد قابلیت اجرا ندارند. عقد بیمه زاده نیازهای خاص اقتصادی است و همین نیازها و بایدهای اقتصادی بسیاری از احکام آن را رقم می‌زنند و اصول کلی حاکم بر عقود را، آن‌چنان‌که در قانون مدنی آمده است، در این مورد منتفی می‌نمایند؛ برای مثال، اساس عقد بیمه بر غیرقطعی بودن تحقق تکلیف قراردادی یکی از طرفین عقد (بیمه‌گر) است، آنچه می‌تواند به عنوان نامعین بودن یکی از عوضین عقد لحاظ شود. بدین نحو آنچه در دیگر عقود باعث بطلان عقد می‌شود در عقد بیمه به عنوان طبیعت عقد به‌شمار می‌رود. علاوه بر این، نقش حساس حسن نیت و سوء نیت در عقد بیمه موجب پیدایش احکام خاص بسیاری می‌شود، در حالی که در حقوق ما اساساً سوء نیت یا حسن نیت افراد، اثر تعیین‌کننده‌ای بر اعتبار و آثار عقد ندارد.

در این کتاب برآنیم که با توکل بر حول و قوه الهی قواعد حقوقی بنیادین حاکم بر عقد بیمه را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم. با توجه به کمبود منابع و سابقه مباحث در ایران و لذا فقدان نظریات دکترین و مشخصاً فقدان رویه قضایی مشخص در این زمینه، تکیه اساسی ما بر تفسیر قوانین و مقررات موجود (مشخصاً مصوبات شورای عالی بیمه) است. البته نظر به آنکه قانون بیمه ایران از قانون فرانسه الهام گرفته است، در این تفاسیر از مقررات، دکترین و رویه قضایی فرانسه، که حول قانون بیمه‌ای مشابه قانون ایران شکل گرفته است، بهره خواهیم گرفت. همچنین با توجه به قدمت و اعتبار و شکوفایی صنعت و حقوق بیمه در انگلستان، از دکترین و رویه قضایی این کشور و نظام حقوقی کامن‌لو نیز بهره خواهیم گرفت.

دورنمای کلی مطالب مورد بحث

این کتاب به بررسی ابعاد مختلف حقوقی بیمه می‌پردازد. مطالب کتاب در یک مقدمه و چهار فصل تنظیم شده است. در ابتدا به عنوان مقدمه به تاریخچه شکل‌گیری بیمه در جوامع بشری و نقش آن در دنیای امروز و سابقه این تأسیس در ایران می‌پردازیم. همچنین در مقدمه، نظریات فقه‌های اسلامی در مورد مشروعیت

عقد بیمه مطرح می‌شود. در فصل اول به کلیاتی راجع به تعریف و ماهیت بیمه، انواع عقد بیمه، سازمان بیمه در ایران، اوصاف عقد بیمه و نحوه انعقاد آن خواهیم پرداخت. سپس اصول کلی حقوقی حاکم بر کلیه عقود بیمه بررسی خواهد شد (فصل دوم). در بخش بعد، اصول خاص حاکم بر عقود بیمه خسارات (به‌طور کلی) و نیز هر یک از بیمه‌های اموال و مسئولیت (که دو شاخه اصلی بیمه خسارات‌اند) مورد تحلیل حقوقی قرار می‌گیرد (فصل سوم). در این کتاب اصول خاص حاکم بر بیمه‌های اشخاص و مشخصاً بیمه عمر مطرح نشده است، ولی در طی بحث از قواعد کلی حاکم بر قراردادهای بیمه یا بیمه خسارات، اشاراتی به اصول خاص بیمه‌های اشخاص و بیمه عمر و تفاوت آنها با بیمه‌های خسارات شده است. طی سالهای اخیر در این باره کتب ارزشمندی نوشته شده و نگارنده را از بحث تفصیلی در این باره معاف داشته است.^۱

نهایتاً به‌رغم آنکه در این کتاب تنها به اصول کلی بیمه پرداخته شده و از بررسی احکام و شرایط قراردادهای خاص بیمه‌های مختلف اجتناب شده، ولی به لحاظ اهمیت بیمه مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی در مقابل ثالث (موضوع قانون بیمه اجباری ۱۳۴۷) در حقوق بیمه و مسئولیت مدنی ایران و وجود ابهامات بسیار در این باره، فصلی مستقل به تفسیر احکام این بیمه اختصاص یافته است (فصل چهارم). امیدوارم در موقعیتهای بعدی مباحث دیگری از حقوق بیمه، مشخصاً بیمه اتکایی و بیمه‌های دریایی، را به این کتاب اضافه نمایم.

بر خود لازم می‌دانم از بزرگانی که مشوق اینجانب در تدوین این کتاب بوده‌اند و همواره با نظریات و مشاوره‌های خود مرا در این امر یاری دادند، به‌خصوص جناب آقای دکتر جباری، تشکر نمایم. همچنین از جناب آقای آیت کریمی برای پذیرفتن صمیمانه بحث در مورد برخی نکات بیمه‌ای و موقعیت کنونی حقوقی ایران در این باره تشکر می‌نمایم. این کتاب حاصل سالها تدریس درس حقوق بیمه و تفحص در مورد مسائل بیمه‌ای ایران بوده است و دانشجویانم نقش اساسی در شکل‌گیری آن داشته‌اند، به همین علت با تشکر از همه آنها این کتاب را به ایشان و جامعه حقوقی و بیمه ایران اهدا می‌کنم و امیدوارم متخصصین مرا از نظریات و انتقادات خود در مورد مباحث این کتاب محروم ننمایند تا ان‌شاءالله در فرصتهای بعدی با رفع نقایص، کتاب هر چه کامل‌تر و پربارتر ارائه گردد.

دکتر ایرج بابائی

۱. مشخصاً مراجعه شود به: دستباز، هادی، *اصول و کلیات بیمه‌های اشخاص*، دو جلد، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران،

مقدمه

الف) زمینه‌های روانی و اجتماعی شکل‌گیری بیمه

زندگی، سلامت و دارایی افراد همواره در معرض حوادث و بلایای طبیعی قرار دارد. بیم از خسارات ناشی از این حوادث، انسانها را به مقابله و تمهید راههای پیشگیری و جبران خسارات احتمالی فرا خوانده و در طول حیات بشری متناسب با نحوه زندگی و ساختار اجتماعی، وسایل و ابزار مختلفی به این منظور به کار گرفته شده است. انتخاب واژه بیمه در زبان فارسی نیز متوجه بیم از حادثه و خسارت بوده، ولی در زبانهای انگلیسی^۲، فرانسه^۳ و عربی^۴ در نام‌گذاری این تأسیس به جای بیم به تأمین و امنیت ناشی از آن توجه شده است. در عصر زندگی روستایی، که اساس روابط اجتماعی بر کانون خانواده و قبیله بنا نهاده شده بود، در هنگام ورود خسارات جانی یا مالی به هر یک از اعضا، همهٔ قبیله با همیاری و تحمل بخشی از خسارات، به مقابله با آن می‌پرداختند. این مکانیزم در صورتهای گوناگونی جلوه‌گر می‌شد: کمک و دستگیری از کار افتادگان (در اثر پیری یا حوادث)، تکفل خانواده‌هایی که سرپرست خود را از دست می‌دادند، کمکهای مختلف به مال‌باختگان ناشی از حوادث و بلایای طبیعی، پرداخت دیه در صورتی که عضو قبیله مسئول خسارات وارد به ثالث بود...

نظام فوق به نیازهای جامعه روستایی، که با حوادث و خسارات مشخص و محدودی روبه‌رو بود، پاسخ مناسب می‌داد و کاملاً کارآمد بود، ولی تغییر ساختارهای اجتماعی و تحول از زندگی روستایی به زندگی شهرنشینی و تحولات صنعتی موجب شد که راه‌های زندگی روستایی در وضعیت جدید کارایی نداشته باشد و به راههای مناسب دیگری که به مقتضیات زندگی جدید پاسخ مناسبی می‌دهد احساس نیاز شد. درواقع، در جامعه صنعتی و شهرنشینی جدید، از طرفی، تعداد و تنوع خسارات به مراتب بیشتر از آنچه در قالب زندگی روستایی تحقق می‌یافت، بود: ضررهای ناشی از فعالیتهای گسترده و متنوع تجاری، خسارات ناشی از حوادث ماشینی (مانند حوادث رانندگی، حوادث کارگاه، حوادث ناشی از کالاهای معیوب و خطرناک و...)، جلوه‌های مشخص زندگی نوین به‌شمار می‌روند. از طرف دیگر، علقه‌های خانوادگی و احساس تعلق به گروه یا قبیله در زندگی جدید سست گردیده و همیاری خانوادگی محدود به جمعی کوچک (پدر، مادر و فرزندان) شده است. بدین نحو حجم و بار خسارات در زندگی جدید قابل مقایسه با زندگی روستایی نبود و پشتوانه خانواده و قبیله نیز برای مقابله با هر گونه خسارتی وجود نداشت. در این موقعیت، نهاد جدیدی برای مقابله با خطرات و خسارات که همان بیمه است شکل گرفت.

بیمه زاده مقتضیات و نیازهای زندگی شهرنشینی نوین بشری است. در این نهاد، جمعی که خود را در معرض وقوع حوادث و خسارات می‌بینند برای رهایی از آثار این رویدادهای نامطلوب صندوق مالی‌ای را ایجاد نموده و هر یک از اعضا مبلغی را پرداخت می‌نماید تا در صورت وقوع حادثه و تحمل خسارت توسط هر یک

۲. Insurance

۳. Assurance

۴. التأمین

از اعضای این جمع، از محل نقود جمع شده در صندوق، از عضو زیان دیده رفع خسارت شود. بدین نحو اعضای صندوق با پرداخت مبلغی مشخص و از پیش تعیین شده که جزء مخارج محاسبه شده زندگی است از تحمل خسارات سنگین و غیر مترقبه رهایی می‌یابند.

برخلاف روشهای سنتی جبران جمعی خسارت، که ریشه در همبستگی و عطفوت خانوادگی داشت و لذا مخصوص دوران خانواده‌های بزرگ و جامعه روستایی بود، نهاد جدید بر تعاون جمعی و عاقبت‌اندیشی و عقلانیت مقابله با حوادث غیر مترقبه و روحیه محاسبه‌گر انسان، که از مشخصات شهرنشینی به‌شمار می‌روند، استوار شده است.

بدین نحو هرچند که در طول تاریخ، احکام و رویه‌های مختلفی را می‌توان یافت که به نحو جمعی درصدد جبران خسارت وارده به افراد بوده است، ولی نمی‌توان این موارد را در زمره بیمه به‌شمار آورد. در تاریخ اجتماعی و حقوق ایران با رویه‌ها و احکامی از این نوع (همچون ضمان عاقله) که ریشه در نوع زندگی روستایی و قبیله‌ای یا تاریخ حقوق و فقه ما دارد، مواجه می‌شویم. هرچند در این موارد جمع قوم و فامیل مسئولیتی را که متوجه یکی از افراد جمع شده به عهده می‌گیرد و سبب تأمین مالی او می‌شود، ولی این موارد ریشه در زندگی قبیله‌ای و روستایی دارد و با تأسیس بیمه که بر محاسبه‌گری و شرکت در صندوق مشترک و عقد خاص مستقر است کاملاً متفاوت بوده و از منظر دیگری پیروی می‌کند.

تاریخچه بیمه نیز نشان می‌دهد که این نهاد با پیدایش زندگی نوین شهرنشینی ایجاد و توسعه یافته است. برای اولین بار بیمه از قرن پانزدهم میلادی در زمینه حمل و نقل دریایی کالا در کشورهای مدیترانه‌ای، مشخصاً در ایتالیا، ظهور کرد.^۵ عملیات بیمه‌ای بدین نحو بود که صاحب کشتی و کالا در مقابل پرداخت مبلغی از تجاری که به این امر مشغول بودند، از آنان تضمین می‌گرفت که در صورت وقوع حادثه و از دست دادن کشتی یا کالا، خسارات ایشان جبران شود. هرچند که در این عملیات احتمال وقوع حادثه و خسارت محاسبه نمی‌شد و بیشتر به گروبنندی و بازی شانس شبیه بود، ولی شباهتهای عمده‌ای بین این قرارداد و قرارداد بیمه جدید وجود داشت.

بیمه حوادث غیر دریایی برای اولین بار از نیمه‌های قرن هفدهم در انگلستان شکل گرفت. در پی آتش‌سوزی بزرگ لندن در ۱۶۶۶ که منجر به سوختن بالغ بر ۱۳۰۰ خانه و ۱۰۰ کلیسا شد، مؤسسات بیمه حوادث آتش‌سوزی در لندن ایجاد شد. قبل از این مؤسساتی که در امر بیمه دریایی فعال بودند وجود داشتند، ولی توجه به بیمه‌های حوادث و آتش‌سوزی غیر دریایی تنها از این تاریخ ایجاد گردید. در فرانسه مؤسسات بیمه در زمینه بیمه حوادث آتش‌سوزی فعالیت خود را از ۱۷۵۰ آغاز نمودند.

از اواخر قرن نوزدهم، از طرفی، با توسعه ماشینیسیم و فعالیتهای اقتصادی خطر ایراد خسارت روز به روز افزایش یافت و، از طرف دیگر، حقوق مسئولیت مدنی به سوی شناخت مسئولیت بدون خطا و گسترش دامنه مسئولیت و تکلیف به جبران خسارات متنوع پیش رفت و به این ترتیب بار مسئولیت فعالان اقتصادی و استفاده‌کنندگان از ابزار و ماشین‌آلات جدید، سنگین شد و این امر سبب گسترش بیمه در ابعاد مختلف

۵. J. Birds & N. J. Hird, *Birds' Modern insurance Law*, 5 ed., London, 2001, p. 1; Y. Lambert-Faivre, *Droit des assurances*, Précis Dalloz, 10e éd. 1998, n° 2, p. 3.

گردید. بدین نحو بیمه‌های جدید در زمینه مسئولیت و خسارات ایجاد شد و گسترش یافت.^۶ همچنین با پیشرفت علم پزشکی و افزایش امید به زندگی، بیمه‌های عمر و اشخاص توسعه یافته و همه‌گیر شد.

ب) نقش بیمه

نقش اصلی بیمه ایجاد تأمین مالی است. این تأمین به نوبه خود منشأ آثار روانی و اقتصادی گوناگون است. از نظر بیمه‌گذار، اخذ بیمه حکایت از منش خاص روانی دارد: بیمه‌گذار با توسل به بیمه درصدد است که امور خود را از پیش محاسبه و تحت کنترل درآورد و به‌جای آنکه منتظر بازی سرنوشت و پیشامدهای ناگوار شود، از قبل تمهیدات لازم را اندیشیده و با بازی سرنوشت مقابله کند. وجود روحیه محاسبه‌گرانه و میل به مقابله با آثار بازی سرنوشت سبب رشد بیمه در جوامع پیشرفته و محدود ماندن آن در جوامعی است که این روحیه در افراد آن رواج نیافته و تقدیرگرایی بر مردم آن حاکم است.^۷

بیمه، ماورای منشأ و تأثیر روانی، نیاز بیمه‌گذار به امنیت مالی لازم در فعالیتهای اقتصادی را برآورده کرده و اعتماد به آینده ایجاد می‌کند: بدین وسیله در مقابل خسارات اتفاقی که متوجه دارایی یا تمامیت جسمانی شخص است، افراد تأمین مالی لازم را اخذ می‌نمایند. بیمه پاسخگوی نیاز غیر قابل انکاری است؛ فردی که در معرض حوادث جانی یا مالی است، نمی‌تواند به‌طور مؤثر و مطمئن قدم بردارد مگر آنکه تأمین لازم در مقابل این حوادث را داشته باشد. در مورد دارایی، فعالیت اقتصادی مناسب در صورتی ممکن است که فرد همواره بیم از دست دادن دارایی و توان مالی لازم را نداشته باشد و این امر با پوشش بیمه محقق می‌شود. این مسئله در زندگی شخصی نیز وجود دارد و بیمه‌گذار با پوشش بیمه، خود و خانواده‌اش را در مقابل آثار حوادث و مرگ ناگهانی تأمین می‌نماید. به‌حق گفته شده که بیمه خرید امنیت به نفع فعالیت است.

نیاز به تأمین به‌خصوص برای فعالان صحنه اقتصادی (تولیدکنندگان، ارائه‌کنندگان سرویس و خدمات و تجار) نقش تعیین‌کننده دارد. با افزایش روزافزون حوادث و بیم از دست دادن سرمایه به علت از دست دادن اموال یا تحمل بار مسئولیت، فعالیت اقتصادی مفید و مؤثر بدون وجود تأمین مناسب و رهایی از بیم تحمل بار سنگین حوادث امکان‌پذیر نیست. رشد اقتصادی جز در سایه بیمه که جنبه‌های مختلف حوادث و خسارات اقتصادی را پوشش دهد میسر نیست. درواقع در صورت وجود تأمین مالی ایجاد شده به وسیله بیمه، صنعتگران و تجار می‌توانند با اطمینان و پشتوانه لازم به فعالیت بپردازند و اقتصاد ملی را شکوفا کنند. بیمه منافع اجتماعی دیگری نیز دربر دارد. رشد بیمه موجب تحولات عمده‌ای در نظام حقوق اجتماعی، حقوق کار و حقوق مسئولیت مدنی شده است. بیمه می‌تواند شرایطی را به بیمه‌گذاران تحمیل نماید که موجب ایمنی بیشتر در محیط کار و تولید کالاهای مطمئن‌تر شود. همچنین وجود بیمه سبب تحول حقوق مسئولیت مدنی در جهت حفظ حقوق زیان‌دیدگان از حوادث می‌شود. درواقع، دادگاه که با مسئول حادثه‌ای برخوردار از پوشش بیمه مواجه می‌گردد، با وسعت نظر خسارات قابل جبران را لحاظ و برآورد می‌کند و

۶. مراجعه شود به مقاله نگارنده تحت عنوان: «مسئولیت مدنی و بیمه»، شماره ۴ (بهار - تابستان ۱۳۸۰)، مجله پژوهش حقوق و سیاست دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، ص ۶۹ به بعد.

۷. عبدالناصر همتی، «جایگاه صنعت بیمه در اقتصاد ایران»، فصلنامه صنعت بیمه، ش ۴۹، بهار ۱۳۷۷، ص ۳-۱۴، به‌خصوص ص ۱۱.

شرایط مسئولیت را به نفع زیان‌دیده تسهیل می‌نماید. از طرف دیگر، زیان‌دیده با اطمینان از توان مالی بیمه‌گر، که نهایتاً بار جبران خسارت را بر دوش خواهد کشید، در طرح و پیگیری دعوی خسارت جدیت می‌نماید (در حالی که در مواقعی که خود را در مقابل مسئول فاقد بیمه و توان مالی می‌یابد، در بسیاری موارد، دعوی مسئولیت را پیگیری نمی‌کند). بیمه‌گذار نیز که نفع کمتری در برد و باخت دعوی مسئولیت دارد، ترجیح می‌دهد خسارت زیان‌دیده به بهترین وجه جبران شود و بدین نحو دلجویی لازم از وی به عمل آید. این عوامل در یک قرن اخیر سبب شده که رشد بیمه موجب رشد و توسعه حقوق مسئولیت مدنی شود.^۸

ج) بیمه در ایران^۹

بیمه از سال ۱۳۱۰ با فعالیت شرکتهای بیمه خارجی در ایران آغاز شد. در پی تصویب قانون و نظامنامه ثبت شرکتهای بیمه خارجی از جمله گسترخ، آلیانس، ایگل استار، یورکشایر، رویال، ویکتوریا، ناسیونال سویس، فنیکس، اتحاد الوطنی،... در ایران شعبه یا نمایندگی تأسیس نموده و به فعالیت پرداختند. بیمه ایران به عنوان اولین شرکت بیمه ایرانی با سرمایه دولتی در سال ۱۳۱۴ تأسیس شد. قانون بیمه در سال ۱۳۱۶ در ماده ۳۶ به تصویب رسید و تاکنون نیز به عنوان قانون اصلی در زمینه روابط بیمه لازم‌الاجراست. دولت برای نظارت و کنترل بازار بیمه و تقویت بنیاد بیمه در ایران، مقررات مختلفی را به تصویب رساند: از طرفی شرکتهای بیمه را ملزم به واگذاری ۲۵٪ بیمه‌های صادره به عنوان بیمه اتکایی به شرکت بیمه ایران نمود و از طرف دیگر در زمینه‌های مختلف (همچون واردات و صادرات) بیمه را اجباری اعلام کرد.

در پی مصوبه هیئت دولت در سال ۱۳۳۱، شرکتهای بیمه خارجی موظف شدند برای ادامه فعالیت در ایران مبلغ ۲۵۰ هزار دلار ودیعه نزد بانک ملی ایران تودیع کنند و پس از آن نیز از محل منافع سالیانه خود، تا زمانی که این مبلغ به ۵۰۰ هزار دلار برسد بر آن بیفزایند. این امر موجب تعطیلی کلیه نمایندگیها و شعب شرکتهای خارجی در ایران به استثنای دو شرکت بیمه گسترخ و یورکشایر گردید و عملاً بازار بیمه را برای فعالیت شرکتهای ایرانی مهیا نمود.

از سال ۱۳۲۹ شرکتهای بیمه خصوصی ایرانی به تدریج تأسیس و فعالیت خود را آغاز نمودند. نظارت بر بازار بیمه تا سال ۱۳۵۰ به وسیله شرکت بیمه ایران صورت می‌گرفت و همان‌طور که گفته شد، نقش بیمه اتکایی بیمه‌ها را نیز بر عهده داشت. بدین نحو شرکت بیمه ایران هم نقش مؤسس بیمه و هم نقش ناظر دولتی و تنظیم‌کننده بازار بیمه را بازی می‌کرد. از سال ۱۳۵۰، در پی تصویب قانون تأسیس بیمه مرکزی ایران و بیمه‌گری، وظیفه کنترل و نظارت بر بازار بیمه ایران به بیمه مرکزی ایران که نهادی دولتی است سپرده شد.

۸. ایرج بابائی، «مسئولیت مدنی و بیمه»، ص ۷۳-۸۱.

۹. برای مطالب این بخش از کتاب آیت کریمی، کلیات بیمه، بیمه مرکزی ایران، چاپ سوم، ۱۳۷۷، ص ۲۸ به بعد استفاده شده است. برای تفصیل بیشتر به این منبع مراجعه شود.

تا پیروزی انقلاب اسلامی، بازار بیمه ایران صحنه فعالیت یک شرکت دولتی (بیمه ایران)، دوازده شرکت خصوصی و دو شرکت بیمه خارجی (به صورت نمایندگی) بود. در سال ۱۳۵۸ بنا بر تصمیم شورای انقلاب، شرکتهای خصوصی فوق، ملی اعلام شدند و تصدی آنها به دولت واگذار شد. همچنین پروانه فعالیت دو شرکت خارجی لغو گردید. در قانون اساسی نیز فعالیت بیمه در ایران جزء بخش عمومی تلقی گردید و تحت اختیار دولت قرار گرفت. ده شرکت بیمه سابق نیز با هم ادغام شده و شرکت بیمه دانا را به وجود آوردند. بدین نحو در بازار بیمه ایران عملاً چهار شرکت دولتی بیمه ایران، آسیا، البرز و دانا به فعالیت پرداختند. در شهریورماه ۱۳۸۰ قانون تأسیس مؤسسات بیمه غیر دولتی به تصویب رسید. مطابق این قانون بخش خصوصی نیز مجوز ایجاد شرکت بیمه را یافت. بر همین اساس چند شرکت بیمه خصوصی (از جمله سامان و کارآفرینان) تشکیل شده و مشغول فعالیت شده‌اند.

د) بیمه از نظر فقه اسلامی

بیمه به عنوان نهادی جدید، مورد توجه فقهای شیعه و سنی قرار گرفته و نظرات متفاوتی در مورد مشروعیت آن ابراز شده است.

بیشترین مخالفت با عقد بیمه از سوی علمای اهل سنت اظهار شده است. مخالفین مشروعیت بیمه به دلایل مختلفی تمسک جستند، که خلاصه ایرادات به شرح زیر است:^{۱۰}

بیمه از عقود مستحدثه و نوظهور است و داخل در هیچ‌یک از عقود شناخته شده فقه اسلامی نیست. بنابراین به لحاظ عدم انطباق بیمه با عقود معین اسلامی، قرارداد مذکور غیر شرعی و فعالیت مبتنی بر آن حرام است.^{۱۱}

عقد بیمه «التزام ما لا یلزم» یا به تعبیر دیگر «لزوم ما لا یلزم» و «ضمان ما لم یجب» است. منظور آن است که تعهد به انجام چیزی شده که هنوز تحقق نیافته است. عقد بیمه نیز بیمه‌گر را مکلف به جبران خسارت و پوشش حادثه‌ای می‌نماید که هنوز تحقق نیافته است و تنها خطر وقوع آن در آینده وجود دارد. اولین فقیه اهل سنت که در مورد بیمه اظهار نظر کرده و آن را حرام شمرده محمد بن عبدالعزیز بن عابدین دمشقی است که به همین امر استناد جستند. او بیمه را از جمله موارد ضمان ما لم یجب معرفی نموده و با توجه به آنکه نزد وی و بسیاری از اهل سنت و امامیه این تعهد ضمان آور نیست و فاقد مشروعیت است، بیمه را غیر شرعی اعلام نموده است.^{۱۲} در کنفرانس فقه اسلامی که در سال ۱۴۰۷ هـ ق در مکه مکرمه و

۱۰. مباحث مذکور از کتاب *قرارداد بیمه در حقوق اسلام و ایران*، تألیف توفیق عرفانی، چاپ سازمان انتشارات کیهان، ۱۳۷۱، ص ۶۹ به بعد نقل شده است. برای توضیحات بیشتر به این منبع مراجعه شود.

۱۱. عبدالمطلب عبده، *التأمین علی الحیاء*، قاهره، دارالکتب الاسلامیه، ۱۹۷۶ م، ص ۴۹. به نقل از: عبدالستار السید فخرالدین الحسینی و شیخ محمد احمد فرج السنهوری.

۱۲. ابن عابدین، *حاشیة المختار علی الرد المختار*، ج ۳، مصر، مطبعة الکبری، ۱۳۳۴ ق، ج ۳، ص ۲۵۷؛ محمد السید الدسوقی، *التأمین و موقف الشریعة الاسلامیة منه*، بیروت، دارالتحریر للطبع و النشر، ۱۳۸۷ ق، ص ۷۰ و ۷۱.

جده تشکیل شده بود، در بند ششم قطعنامه شماره پنج خود از جمله به همین استناد عقد بیمه غیر مشروع اعلام شده است.^{۱۳}

در بیمه، طرفین قرارداد به عوضین عقد جاهل‌اند و به آن علم کافی ندارند. در نتیجه عقد بیمه باطل خواهد بود. در واقع، از شرایط صحت عقود، معلوم بودن موضوع تعهداتی است که طرفین قبول نموده‌اند و با توجه به اینکه عوضین در عقد بیمه معلوم نیست و بیمه‌گذار نمی‌داند در قبال اقساطی که می‌پردازد چه مبلغی خسارت خواهد گرفت و حتی ممکن است اصلاً حادثه‌ای اتفاق نیفتد و خسارتی وارد نشود و شرکت بیمه هم پولی نپردازد، از طرف دیگر، بیمه‌گر نیز وضع مشابهی دارد. بنابراین به لحاظ مجهول بودن عوض یا عوضین عقد بیمه باطل است.^{۱۴}

بیمه عقدی غرری است و لذا باطل و ممنوع است. ابن عابدین در این باره عقیده دارد که با توجه به اینکه هیچ‌یک از طرفین قرارداد بیمه نمی‌دانند که در این معامله سودی می‌برند یا نه و از سرنوشت قرارداد اطلاعی ندارند، قرارداد غرری است و با توجه به نهی قرارداد غرری توسط پیامبر اکرم (ص)، عقد بیمه فاسد و حرام است.^{۱۵} هیئت علمای اهل سنت در دومین کنفرانس فقه اسلامی در سال ۱۳۸۵ ق و هفتمین کنفرانس در سال ۱۳۹۲ ق به همین استدلال بیمه را باطل و نامشروع اعلام نموده‌اند.^{۱۶} به علاوه به نظر بسیاری از فقهای امامیه جهل به عوضین در عقد موجب غرر خواهد شد. لذا کسانی که معتقد به جهل به عوضین در عقد بیمه هستند، بالطبع آن را معامله‌ای غرری می‌دانند.

بیمه به مثابه قمار است. در واقع، در بیمه نیز همچون قمار بخت و اقبال نقش عمده‌ای دارد و بیمه‌گذار با پرداخت حق بیمه در صورت وقوع حادثه مبلغ بیمه را دریافت می‌کند و بیمه‌گر هم در صورت تحقق حادثه بیمه را می‌پردازد و در صورت عدم تحقق آن حق بیمه را ذخیره می‌کند. لذا عقد بیمه همچون قمار ممنوع و حرام است.^{۱۷} کنفرانس فقه اسلامی مکه در سال ۱۴۰۷ در بند ۴ اعلامیه خود بیمه را از انواع قمار دانسته و بر حرمت آن نظر داده است.^{۱۸}

۱۳. مجله کنفرانس فقه اسلامی، *رابطه العالم الاسلامی، مکه ۱۴۰۷ ق*، ص ۶۴۵.

۱۴. ایراد فوق از سوی برخی فقها مطرح شده و سپس پاسخ داده شده و رد شده است: مرتضی مطهری، *بررسی فقهی مسئله بیمه*، انتشارات میقات، ۱۳۶۱، ص ۲۷؛ هاشم معروف الحسینی، *نظریه العقد فی فقه الجعفری*، بیروت، مکتب هاشم، ص ۱۱۱۹؛ دکتر عیسی عبده، *التأمین الاصل و البدیل، دارالبحوث العلمیه*، ۱۳۹۲ ق، ص ۹.

۱۵. به نقل از سخنرانی علمای مختلف اهل سنت در کنفرانس فقه اسلامی مکه، ص ۶۱۸ و ۶۶۷ به بعد؛ عبدالرزاق السنهوری، *مصادر الحق فی فقه الاسلامی*، مصر، دارالمعارف، ۱۹۶۷ م، ج ۳، ص ۴۹؛ محمد الدسوقی، *التأمین و موقف الشریعۃ الاسلامیة منه*، بیروت، ۱۳۸۷ ق، ص ۱۱۷-۱۲۰ که این نظر را از عبدالله القلقلی مفتی کشور اردن هاشمی و استاد محمد ابو زهره از حقوقدانان مصری نقل می‌کند.

۱۶. مجله کنفرانس فقه اسلامی، ص ۵۴۹ و ۶۶۳.

۱۷. جمعی از فقهای اهل سنت، *مجله کنفرانس اسلامی*، ص ۵۵۷.

۱۸. همان، ص ۶۶۵.

بیمه از بسیاری جهات آلوده به رباست و لذا حرام و ممنوع است. در واقع، در بیمه عمر وقتی که بیمه‌گر، پس از پایان قرارداد، وجه پرداختی را برمی‌گرداند مبلغی اضافی هم می‌پردازد و این بهره همان رباست. به‌علاوه شرکت بیمه در صورتی که بیمه‌گذار در پرداخت اقساط تأخیر نماید، باید خسارت تأخیر پرداخت کند که این هم از مصادیق ربا شمرده می‌شود. همچنین بیمه‌گران مبالغ دریافتی از بیمه‌گذاران را در معاملات ربوی به کار می‌اندازند، که این نیز حرام است.^{۱۹} در بند سوم قطعنامه شماره ۵ دوره دوم کنفرانس فقه اسلامی مکه در سال ۱۴۰۶ و در کنفرانس عالی اقتصاد اسلامی مکه در سال ۱۳۹۶ و کنفرانس فقه اسلامی دمشق در ۱۳۸۰ هـ.ق، بیمه به همین دلیل ربوی و حرام اعلام شده است.^{۲۰} از بین علمای امامیه نیز شیخ حسین حلی معتقد بوده که مبلغ پرداختی اضافی در بیمه عمر از مصادیق رباست ولو اینکه به منظور تشویق و ترغیب بیمه‌گذاران باشد.^{۲۱}

نهایتاً در کنفرانس فقه اسلامی مکه در سال ۱۴۰۶ هـ.ق علمای اهل سنت شرکت‌کننده به اجماع به حرمت بیمه نظر داده‌اند.^{۲۲}

ولی ایرادات و ادعاهای مذکور از سوی دیگر فقها پاسخ داده شده است. در مقابل این فقهای اهل سنت، علمای شیعه‌ای که در مورد بیمه اظهار نظر کرده‌اند، به صحت و مشروعیت بیمه فتوا داده‌اند. همچنین بسیاری از حقوقدانان اهل سنت به صحت و مشروعیت بیمه نظر داده‌اند.

فقهای موافق صحت عقد بیمه به ایرادات مذکور پاسخ داده‌اند. در پاسخ به این ایراد که بیمه از عقود معین و مطرح در فقه نیست و جوازی برای مشروعیت آن وجود ندارد، گفته شده که برای صحت عقود لازم نیست که عقد حتماً جزء عقود متعارف و مذکور در فقه باشد. اصل در معاملات صحت است. مطابق قاعده قرآنی «اوفوا بالعهد»، هر عهد و پیمانی که بین افراد بسته شود علی‌الاصول صحیح است مگر آنکه دلیلی بر فساد آن وجود داشته باشد. لذا اصل صحت ایجاب می‌کند که بیمه صحیح باشد.^{۲۳} علاوه بر این، برخی از علمای امامیه بیمه را در حکم ضمانت و ضمان به عوض دانسته‌اند؛^{۲۴} بعضی این عقد را در قالب عقد صلح پذیرفته‌اند^{۲۵} و برخی دیگر آن را همچون عقد مضاربه برشمرده‌اند.^{۲۶}

۱۹. وهیه الزحیلی، مجله کنفرانس فقه اسلامی مکه، ص ۵۵۰.

۲۰. مجله کنفرانس فقه اسلامی مکه، ص ۶۴۵ و ۶۶۴؛ محمد السید الدسوقی، التأمین و موقف الشریعه الاسلامیه منه، ص ۱۰۱.

۲۱. بحوث فقهیه، تقریرات آیت‌الله شیخ حسین حلی، بیروت، دارالزهراء، ۱۴۰۵ ق، ص ۴۵-۵۶.

۲۲. مجله کنفرانس فقه اسلامی مکه، ص ۶۴۳.

۲۳. به نقل از: امام خمینی در سؤال و جواب تقریرات درس خارج از کشور ایشان، ضمیمه کتاب بررسی فقهی مسئله بیمه، استاد مرتضی مطهری، ص ۱۷، ۱۸ و ۸۱.

۲۴. مرتضی مطهری، همان، ص ۲۶-۲۲؛ آیت‌الله سید صادق روحانی، المسائل المستحدثة، قم، دارالفکر، ص ۶۶ و ۷۷؛ آیت‌الله شیخ حسین حلی، بحوث فقهیه، پاورقی ص ۱۶؛ امام خمینی، تحریر الوسیله، قم، دارالعلم، ج ۲، ص ۶۰۹.

۲۵. آیت‌الله محمدرضا گلپایگانی، توضیح المسائل، دارالقرآن، ۱۳۶۸، ص ۴۸۸، مسئله ۲۸۵۵؛ آیت‌الله عبدالله علی سبزواری، توضیح المسائل، نجف، ۱۳۹۰ ق، ص ۵۲۸، مسئله ۲۴۹۴؛ آیت‌الله مرعشی، توضیح المسائل، انتشارات فراهانی، ص ۵۰۲، مسئله ۲۲.

در خصوص ایراد التزام ما لا يلزم (ضمان ما لم يجب)، گفته شده که بیمه از مصادیق این امر نیست و خلط این دو مفهوم ناشی از عدم اطلاع از ماهیت بیمه است.^{۲۷} حتی برخی از فقهای اهل سنت که به حرمت بیمه اعتقاد دارند، بیمه را از موارد ضمان ما لم يجب ندانسته‌اند.^{۲۸} علاوه بر این، بسیاری از حقوقدانان و فقها این ضمان را نیز صحیح می‌دانند.^{۲۹}

به ایراد معلوم نبودن عوضین عقد بیمه و غرری بودن این عقد پاسخ داده شده که تعهد بیمه‌گذار که پرداخت حق بیمه است، معلوم است و در این باره اشکالی نیست. تعهد بیمه‌گر نیز تأمین امری مشخص است. آنچه در قبال پرداخت حق بیمه به بیمه‌گذار داده می‌شود، نفس تأمین و آرامش و امنیت است، تعهدی که از نظر عقلا دارای ارزش می‌باشد. بنابراین مسئله مجهول بودن عوض و جهل به عوض در قرارداد بیمه منتفی است.^{۳۰} علاوه بر این، هر جهلی نیز موجب بطلان عقد نیست و جهل در موضوع عقد تا حدی مورد قبول و اغماض است.^{۳۱}

در مورد تشبیه بیمه به قمار، با توجه به آنکه فقها عوض عقد بیمه را تأمین از سوی بیمه‌گر دانسته‌اند، ایراد قمار مرتفع است.

در خصوص ربوی بودن عقد بیمه، پاسخهای متعددی داده شده است. به عنوان نمونه امام خمینی در خصوص بیمه عمر که در آن بیمه‌گر علاوه بر حق بیمه‌های پرداختی، مبلغ اضافی به بیمه‌گذار می‌پردازد، چنین اظهار نظر نموده‌اند: چنانچه بیمه‌گر تعهد کند که گذشته از پرداخت خسارت، مبلغی اضافه بپردازد، مثلاً کسی خود را در شرکت بیمه‌ای برای مدت معینی در برابر حق بیمه تعیین شده بیمه عمر کند و حق بیمه را به طور اقساط ماهانه بپردازد و در مقابل، شرکت بیمه برای ترغیب و تشویق بیمه‌گذاران تعهد کند که گذشته از مبلغ بیمه، چیزی اضافه بپردازد، این پول اضافی که بیمه‌گر به بیمه‌گذار می‌پردازد از قبیل ربای قرضی نیست، زیرا که پرداخت اقساط حق بیمه به‌عنوان قرض نیست. بلکه بیمه قراردادی مستقل است که در ضمن آن این شرط آمده است، و این شرطی است جایز و مؤثر و لازم‌الاجرا.^{۳۲} در خصوص خسارت تأخیر

۲۶. شیخ محمد عبده، به نقل از: دکتر حسین فریار، «بیمه از دیدگاه فقه اسلامی»، پایان‌نامه دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی،

۱۳۵۵، ص ۹۹ و ۱۰۴؛ الحامی جلیل قسطو، التأمین نظریه و تطبیقاً، بیروت، دار الصادق، ص ۴۵.

۲۷. دکتر سید عبدالمطلب عبده، التأمین علی الحیاء، ص ۶۴-۶۵؛ دکتر ابوالقاسم گرجی، «تعهدات ناشی از قرارداد در حقوق اسلامی»، نشریه مؤسسه حقوق تطبیقی، بهار و تابستان ۱۳۵۵، ص ۱۴۷.

۲۸. مجله کنفرانس اسلامی مکه، ص ۶۴۷.

۲۹. سید محمد کاظم طباطبایی، عروۃ الوثقی، محشی، کتاب الضمان، شرط هشتم، چاپ دوم، ۱۳۹۷ ق، ص ۶۰۵؛ ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی، عقود معین، ج ۳، انتشارات بهنشر، ۱۳۶۴، ص ۲۷۰-۲۷۱؛ سید حسن امامی، حقوق مدنی، ج ۲، چاپ اسلامی، ص ۲۶۱.

۳۰. مرتضی مطهری، همان، ص ۲۷-۲۸؛ آیت الله سید صادق روحانی، المسائل المستحدثه، ص ۷۴؛ علی عبده، التأمین الاصلی و البدیل، ص ۱۷.

۳۱. علامه موسی عزالدین، الاسلام و قضایا الساعه، بیروت، دارالاندلس، ۱۳۸۶ ق، ص ۱۹-۲۰.

۳۲. امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۶۱۰-۶۱۱.

تأدیه نیز مباحث بسیاری بین فقها، به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی و در مقام تعیین تکلیف مشروعیت یا عدم مشروعیت آن صورت گرفته و نهایتاً در قوانین مختلفی که به تأیید شورای نگهبان - که عهده‌دار انطباق قوانین با موازین شرعی است - رسیده این امر به تأیید رسیده است.^{۳۳}

نهایتاً با توجه به نظرات و فتاوی فوق، استناد به اجماع فقهای اسلامی در مورد حرمت عقد بیمه بی‌مورد به نظر می‌رسد. حتی در بین فقهای اهل سنت نیز به نظر این اجماع حاصل نشده و اجماع ادعایی در کنفرانس فقه اسلامی مکه توسط بسیاری از فقها امضا نشده است.^{۳۴} حتی شاید بتوان ادعا نمود اجماع فقهای امامیه بر صحت عقد بیمه تحقق یافته است.^{۳۵} در هنگام تصویب اصل ۴۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که از بیمه بحث شده است، هیچ‌یک از فقهای حاضر مخالفتی مبنی بر مغایرت بیمه با شرع مقدس نکرده و بیمه به‌عنوان یکی از فعالیتهای اقتصادی مشروع در جمهوری اسلامی شناخته شده است.

بدین ترتیب بنا بر نظر فقهای شیعه و جمع کثیری از علما و حقوقدانان اسلامی اهل سنت، بیمه مغایرتی با مبانی شرع اسلام ندارد و به‌عنوان عقدی صحیح و لازم‌الاجرا شناخته می‌شود.

۳۳. مشخصاً ماده ۵۲۲ و تبصره ۲ ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی مدنی دادگاههای عمومی و انقلاب مصوب ۱۳۷۹؛ برای دیدگاههای فقها در مورد جواز پرداخت خسارت تأخیر تأدیه مراجعه شود به: توفیق عرفانی، *قرارداد بیمه در حقوق اسلام و ایران*، ص ۱۰۲ به بعد.

۳۴. در این باره مراجعه شود به توضیحات توفیق عرفانی، همان، ص ۱۲۰ به بعد.

۳۵. آقای توفیق عرفانی در پاورقی ص ۱۲۵ کتاب مذکور اعلام نموده که ایشان فتاوی ۲۱ نفر از مراجع تقلید و علمای مشهور شیعه امامیه را مبنی بر صحت عقد بیمه جمع‌آوری نموده‌اند.